

В.І. МЕЛЬНИК, С.Я. ДІДЕНКО, Н.В. ЧУВІКІНА

Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України
Україна, 01014 м. Київ, вул. Тимірязєвська, 1

ЖИТТЯ І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ С.С. ХАРКЕВИЧА

Описано життєвий шлях та наукову діяльність видатного ботаніка професора Сигізмунда Семеновича Харкевича. Показано вклад С.С. Харкевича у створення ботаніко-географічних ділянок і заснування Гербарію Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України.

Будь-яка наукова спільнота є ієрархічною. Роль вченого в науковому угрупованні залежить не лише від його формального статусу, а й від сили його інтелекту. Відомий геоботанік Б.М. Міркін за цією ознакою ділить учених на "офіцерів" та "генералів". До перших належать науковці, які добре освоїли методику досліджень, всебічно знають свій предмет і успішно працюють в одній-двох галузях науки. Інша категорія, так звані генерали, це вчені, які відзначаються силою інтелекту, здатністю до узагальнень. Як правило, вони є лідерами і формують наукові школи. Такий тип ученого є надзвичайно рідкісним. До цих генералів у науці безумовно належить Сигізмунд Семенович Харкевич.

С.С. Харкевич народився 2 травня 1921 р. у польській селянській родині в с. Катеринівка Бердичівського р-ну Житомирської обл. Батьки — Семен Іванович та Цезарина Йосипівна (уродж. Ожеховська) з дитинства навчили сина трьома заповідям, які він запам'ятав на все життя: працелюбність, економність та тверезість. З дитинства Сигізмунд звик до праці. У 1929 р. восьмирічним вступив до початкової школи у рідному селі, потім учився у селах Агатівка та Галь-

С.С. Харкевич

чин, а 1938 р. відмінно закінчив середню польську школу м. Бердичева. Здібного юнака без вступних іспитів зарахували на 1-й курс біологічного факультету Київського державного університету [2-4, 11].

Ботаніка стала справою всього його життя. Першим учителем С.С. Харкевича був професор В.В. Фінн, який відрізнявся доброзичливістю і водночас вимогливістю до студентів. Його лекції були прикладом високого професіоналізму і майстерності.

Однак восени 1940 р. навчання довелося перервати: усклад-

нення після перенесеного черевного тифу не дали можливості продовжити навчання на 3-му курсі. Сигізмунд оформив річну відпустку і повернувся до рідного села поправляти здоров'я. Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, в армію його за станом здоров'я не взяли, і Сигізмунд змушений був залишитися в селі, яке незабаром окупували німці. Треба було якось виживати, і 1 вересня 1941 р. він обійняв посаду вчителя початкової школи у сусідньому селі Гальчин. Заняття у той важкий час, як він згодом написав у автобіографії, майже не проводилися, а 20 квітня 1942 р. його було звільнено як поляка за походженням. До визволення села від німецьких загарбників, яке відбулося 29 грудня 1943 р., працював у с. Катеринівка

на різних сільськогосподарських роботах [6, 11].

З 14 січня 1944 р. С. Харкевич брав участь у бойових діях 1-го та 4-го Українських фронтів і закінчив війну під Прагою, маючи звання гвардії старшини медичної служби. Був двічі поранений. Нагороджений медалями "За отвагу", "За победу над Германией", неодноразово отримував подяку Верховного Головнокомандуючого.

Восени 1945 р. С.С. Харкевич поновив навчання на 3-му курсі біологічного факультету Київського університету, який блискуче закінчив у 1948 р. за фахом "систематика вищих рослин" і був рекомендований до аспірантури.

Ботанікою С.С. Харкевич захоплювався ще у шкільні роки. Першим об'єктом його польового флористичного дослідження були ліси Житомирського Полісся в околицях його рідного села. В одній із перших своїх статей — "Про деякі флористичні знахідки в межах Української РСР" (1952) — Сигізмунд Семенович наводить відомості про рідкісні види, виявлені в околицях с. Катеринівка. Будучи ще студентом, С.С. Харкевич взяв участь у першій науковій експедиції в Українські Карпати під керівництвом К.І. Косця у 1946 р. [2, 3]. Зібраний матеріал було покладено в основу його першої наукової публікації і дипломної роботи "Про флору і рослинність Закарпатської області УРСР" (1948).

У студентські роки Сигізмунд Семенович активно займався не лише ботанічними дослідженнями, а й активно вивчав іноземні мови. З 1947 по 1950 рр. навчався на державних курсах іноземних мов, після закінчення яких отримав спеціальність "викладач французької мови в середній школі". Крім французької, рідної польської, української та російської С.С. Харкевич володів німецькою та англійською мовами [6].

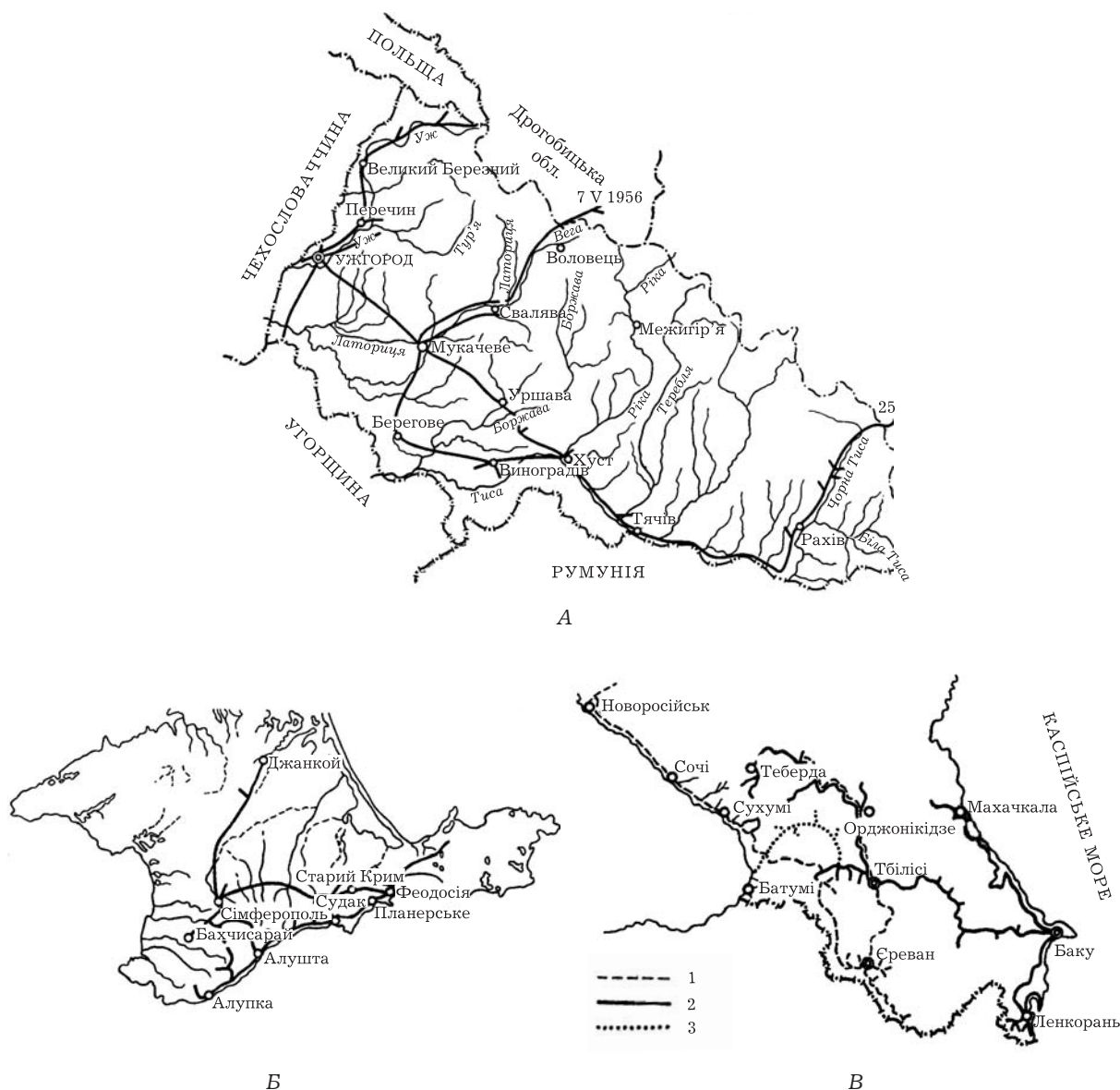
У 1948 р. після закінчення університету С.С. Харкевич був зарахований до аспірантури Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР (нині — Націо-

нальний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України), де у відділі флори і рослинності (нині — відділ природної флори) під керівництвом професора О.І. Соколовського починає вивчати флору Кавказу.

У колекціях ботанічних садів рослини зазвичай розташовані за систематичним принципом — поєднані в роди, родини, порядки, класи. Значно рідше колекції рослин створено за ботаніко-географічним принципом — на ділянках представлено не тільки флору окремої географічної зони, а, за можливості, рельєф і навіть деякі типові ландшафти. За таким принципом будувалися і колекції відділу флори і рослинності ЦРБС, де розпочав свою наукову діяльність молодий аспірант С.С. Харкевич. Йому доручили створити ботаніко-географічну ділянку "Кавказ" (близько 6 га). Ним були створені такі виділи: "Листяні ліси" (1,8 га), "Хвойні ліси" (0,7 га), аридні рідколісся (0,17 га), пустелі, степи, субальпійські та альпійські луки. Під час численних наукових експедицій було зібрано і висаджено на цій ділянці понад 1200 видів, що становить близько 20% видового складу судинних рослин флори Кавказу.

В експедиціях було зібрано також гербарій понад 12 000 видів (80 000 гербарних зразків, з яких 32 000 — особисті збори С.С. Харкевича). На основі цього гербарію було започатковано Гербарій Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України. Сигізмунд Семенович став його фундатором. І сьогодні розташування таксонів за родинами, родами та видами відповідає системі А.А. Гроссгейма.

У 1946 р. під час експедиції до Закарпатської області С.С. Харкевич познайомився з видатним ученим М.Г. Поповим, який відіграв велику роль у формуванні молодого ботаніка. В експедиціях до Кавказу, Криму, Карпат, які припадали на весняні місяці, Сигізмунд Семенович працював разом із співробітницею Ботанічного інституту ім. В.Л. Комарова АН СРСР З.Т. Артюшенко. За результатами цієї співпраці було

Маршрути експедицій С.С. Харкевича і З.Т. Артюшенко:
 А — у Закарпатську область, 1956 р.; Б — у Крим, 1958 р.; В — по Кавказу: 1 — 1957 р., 2 — 1960 р., 3 — 1961 та 1963 рр.

видано низку наукових праць з флори зазначених регіонів і порівняння інтродукції видів в умовах Києва і Ленінграда [1]. В перший свій візит до Ботанічного інституту ім. В.Л. Комарова АН СРСР С.С. Харкевич познайомився з відомим знавцем флори Кавказу Ан.А. Федоровим, який упродовж ба-

гатьох років залишався для Сигізмунда Семеновича наставником у вивченні цього регіону.

У травні 1953 р. С.С. Харкевич захистив кандидатську дисертацію на тему "Високогірна флора Північного Кавказу і можливості використання її корисних рослин на

Україні" і продовжив роботу на ділянці "Кавказ". Він вивчав умови зростання корисних рослин, їх запаси, угруповання декоративних ранньоквітучих рослин для того щоб створити аналогічні мальовничі групи в культурі.

Результати своїх багаторічних досліджень флори Кавказу Сигізмунд Семенович виклав у монографії "Корисні рослини природної флори Кавказу та їх інтродукція на Україні" [7]. У 1967 р. ця робота була захищена як докторська дисертація в Ботанічному інституті ім. В.Л. Комарова АН СРСР. С.С. Харкевич опрацював оригінальну схему інтродукційного процесу і запропонував новий метод визначення успішності інтродукції рослин за коефіцієнтом насіннеутворення.

Наукова робота Сигізмунда Семеновича була присвячена не лише інтродукції рослин Кавказу, а й флорі України, ботанічному ресурсознавству, охороні природи. Поряд зі створенням ботаніко-географічної ділянки "Кавказ", він брав активну участь як в експедиціях по Україні, так і в організації ботаніко-географічних ділянок "Карпати" і "Крим". С.С. Харкевич був одним із піонерів активної охорони рідкісних і зникаючих видів рослин *ex situ* шляхом збереження їх у колекціях ботанічних садів.

У 1957 р. С.С. Харкевич був обраний на посаду старшого наукового співробітника, а в 1966 р. — завідувача відділу природної флори. На цій посаді С.С. Харкевич багато уваги приділяв не тільки роботі свого підрозділу, а й підготовці наукових кадрів. За цей період ним підготовлено 10 кандидатів наук. У 1971 р. йому було присуджене наукове звання професора [6].

Сигізмунд Семенович поєднував наукову роботу з педагогічною. В 60-ті роки він підготував оригінальний курс лекцій "Ботанічне ресурсознавство", який читав студентам Криворізького педагогічного інституту.

У 1973 р. закінчився перший — "київський" — і розпочався другий — "далекосхідний" етап творчої діяльності С.С. Хар-

кевича. На конкурсній основі він отримав посаду завідувача лабораторії "Гербарій" Біолого-грунтового інституту у Владивостоці. Пізніше впродовж багатьох років він очолював відділ ботаніки цієї установи.

Працюючи на Далекому Сході, С.С. Харкевич до кінця життя пам'ятав про своє перше творіння — Гербарій. Він часто надсилав гербарії як обмінний, дублетний фонд. Особливо цінний дар було отримано в останні місяці життя Сигізмунда Семеновича в 1998 р. Усього отримано 1854 гербарних аркуші 1100 видів, які належать до 363 родів, 109 родин. Цей гербарій С.С. Харкевич збирав разом зі своєю дружиною Тамарою Георгіївною Буч у 1971—1977 рр. Лише на окремих етикетках вказуються такі колектори, як Вішин, Яценкова, Цвелєв, Баркалов. Визначені усі види Сигізмундом Семеновичем.

Географія зборів дуже широка: Приморський край (Тернейський, Кавалерівський, Чугуївський, Шкотовський, Хасанський, Уссурійський, Надеждінський, Михайлівський, Спаський, Хорольський, Ханкайський райони, околиці міст Артем, Владивосток, Находка); Хабаровський край (Аяно-Майський, Нанайський, Охотський райони, околиці м. Комсомольськ-на-Амурі); Камчатка (Пенжинський, Олюторський, Карачинський, Єлізовський райони, околиці м. Петропавловськ-Камчатський); Магадан (Берінгійський, Сеймчанський, Середньоканський, Чукотський райони), Сахалін (Тімоловський район).

В отриманих гербарних зборах містяться також п'ять ізотипів: *Anemone tamarae* Charkev. (Хабаровський край, Аяно-Майський район, 1978 р.), *Chrysosplenium schagae* Charkev. et Vyschin (Хабаровський край, Нанайський район, 1983 р.), *Salix sichotensis* Charkev. et Vyschin (Хабаровський край, Нанайський район, 1983 р.), *Taraxacum koryanense* Charkev. et Zvelev (Камчатка, Олюторський район, 1976 р.), *Tephroses schistose* (Charkev.) Barkalov (Камчатка, Олюторський район, 1976 р.).

Завдяки цій цінній колекції Гербарій Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка поповнився 338 новими видами, які представляють 172 роди та 66 родин (зокрема дві нові для Гербарію родини — Isoetaceae і Penthoraceae).

На Далекий Схід С.С. Харкевича запросив професор М.Г. Васильєв. У своїй статті у газеті "Дальневосточный ученый" Сигізмунд Семенович згадує: "Это он, будучи директором-организатором теперь уже давно родного для нас Биолого-почвенного института, пригласил меня из Киева, а Тамару Георгиевну — из Москвы переехать во Владивосток" [8]. З перших днів роботи на Далекому Сході С.С. Харкевич і Т.Г. Буч залишилися разом на все життя. Тамара Георгіївна стала не тільки дружиною, а й помічником, "ангелом-охоронцем, що розділила всі далекосхідні роки, з їх радостями та труднощами".

На Далекому Сході для вченого-ботаніка відкрилося величезне поле діяльності. Пізніше він говорив, що ні хвилини не жалкував про своє рішення про переїзд. У Владивостоці С.С. Харкевич розгорнув роботу з поглибленого вивчення рослинного світу Далекого Сходу, для чого організував низку експедицій до Камчатської області, Хабаровського краю та інших важкодоступних районів, що дало можливість описати понад 100 видів рослин, невідомих раніше для цих регіонів. Ним, разом з учнями, описаний один новий для науки рід та 17 видів. "Я досі проводжаю поглядом вертольоти, що летять над Амурською затокою. Бувало, партії забували в тайзі, і вони добиралися, як могли. Нас вертольоти підбирали завжди, хоча чекали іноді до 10 діб, коли кінчалися всі запаси," — згадував учений в останній рік життя [5].

З першого року роботи у Владивостоці С.С. Харкевич поставив за мету підготувати узагальнююче багатомне Зведення по флорі радянського Далекого Сходу, і це стало справою його життя. Для цього потрібно було знайти і виховати багато висококваліфікова-

них науковців. Колишні студенти Далеко-східного державного університету, які брали участь у його перших експедиціях, поступово виростили до кандидатів і докторів наук, стали активними авторами Зведення. Загалом за роки роботи на Далекому Сході С.С. Харкевич підготував 14 кандидатів і докторів наук. Він вважав, що діти повинні перевершувати батьків, а учні — вчителів. Пізніше колеги та учні увічнили його ім'я в назвах 10 нових для науки видів рослин [4].

Авторитет та енергія Сигізмунда Семеновича об'єднали зусилля багатьох ботаніків, у результаті за 12 років (з 1985 по 1996 рр.) з'явилося унікальне восьмитомне видання: загальний обсяг томів становив 336 обліково-видавничих аркушів (3243 сторінки тексту), 256 таблиць та малюнків і 982 карти поширення видів у регіоні. В Зведенні наведено 4178 видів, які представляють 962 роди та 159 родин.

Багато зусиль учений приділяв питанням охорони генофонду далекосхідної флори. У 1981 р. С.С. Харкевич (у співавторстві з Н.Н. Качура [10]) опублікував монографію "Редкие виды растений советского Дальнего Востока и их охрана", у якій він науково обґрунтовував необхідність створення ряду нових заповідників у регіоні, організації вивчення флори важкодоступних територій. За його ініціативою й активної участі у 1990 р. було створено Джугджурський заповідник.

В останні роки життя С.С. Харкевич займався підготовкою гербарних колекцій, зібраних ним на російському Далекому Сході за чверть століття, для серії ексикат [9]. Цей проект був задуманий ним ще у перші роки роботи у Владивостоці. Ексикати — це особлива форма обміну науковою інформацією серед ботаніків. Це спеціально оформлені комплекти гербарних зразків по 50 листів кожного виду. В подальшому кожен ексикатний зразок передається в один з 50 провідних ботанічних центрів світу. Загальний обсяг зібраного й оформленого матеріалу дорівнював близько 1800 зразків,

що становить приблизно 90 000 гербарних аркушів. Кожну рослину потрібно було визначити, скласти паспорт-етикетку, позначити на карті місце, де її було знайдено. Потім треба було сформувати посилки і знайти гроші для їх відправлення та друк супровідної брошури. Для цього необхідні були величезна енергія та організаторські здібності.

Важливу роль в організації ботанічних досліджень у регіоні відіграло створене С.С. Харкевичем Далекосхідне відділення наукової ради з проблеми "Біологічні основи раціонального використання, перетворення та охорони рослинного світу". З 1976 по 1998 рр. він керував єдиною у Далекосхідному регіоні спеціалізованою вченою радою з присудження наукового ступеня доктор біологічних наук за спеціальністю "ботаніка", комісією з Комаровських читань, які щорічно проводилися у Владивостоці, та Приморським відділенням Всеросійського ботанічного товариства, брав активну участь у роботі редколегій низки наукових часописів.

Живучи майже чверть століття на Далекому Сході й отримуючи величезне творче задоволення від праці в цьому неймовірно цікавому для науковця регіоні, він ніколи не забував України та української мови, якою блискуче володів, підтримував творчі зв'язки з українськими колегами та учнями, радів зустрічам з ними і завжди просив розмовляти з ним українською мовою. Брав активну участь у роботі Українського ботанічного товариства та Українського товариства охорони природи. Особливо цікавився він справами Ботанічного саду АН України, будівництву та створенню гербарію якого віддав перші 25 років своєї наукової діяльності. Він листувався з багатьма українськими колегами та друзями, зокрема з директором Ботанічного саду академіком АН УРСР Андрієм Михайловичем Гродзінським, якого вважав самотньою особистістю. Будучи сам гордою, непересічною людиною, він поважав ці якості в інших.

Помер Сигізмунд Семенович Харкевич 11 липня 1998 р. у Владивостоці, залишивши по собі близько 350 наукових праць та добру пам'ять колег та учнів.

Його донька, Олена Сигізмундівна, виконуючи заповіт покійного, перевезла його прах в Україну і поховала в м. Ірпінь поруч з його матір'ю. На пам'ятнику викарбувані слова, які стали його девізом: "Робота — це моє життя" [11].

1. *Артюшенко З.Т.* Амариллисовые СССР. — Л.: Наука, 1971. — С. 1—180.

2. *Баркалов В.Ю., Кожевников А.Е., Крись О.П., Мороз И.И.* Сигізмунд Семенович Харкевич. К 70-летию со дня рождения // Ботан. журн. — 1991. — № 4. — С. 626—645.

3. *Нечитайло В.А.* Зоря Харкевича // Матеріали наукових читань, присвячених 100-річчю відкриття подвійного запліднення у покритонасінних рослин професором університету Святого Володимира С.Г. Навашиним. — К.: Фітосоціоцентр, 1998. — С. 166—169.

4. *Пам'яті Сигізмунда Семеновича Харкевича* // Вестник Дальневосточного отделения РАН. — 1998. — № 4. — С. 85—93.

5. *Сигізмунд Семенович Харкевич: Воспоминания современников.* — Владивосток: Дальнаука, 2000. — 180 с.

6. *Харкевич С.С.* Особова справа. — Фонди музею Історії Національного Ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України.

7. *Харкевич С.С.* Полезные растения природной флоры Кавказа и их интродукция на Украине. — К.: Наук. думка, 1966. — 330 с.

8. *Харкевич С.С.* Земля — одна, цивилизация — одна // Дальневосточный ученый. — 1998. — № 15. — С. 6.

9. *Харкевич С.С., Буч Т.Г.* Флора российского Дальнего Востока: Flora exsiccata. — Владивосток: Дальнаука, 1999. — 249 с.

10. *Харкевич С.С., Качура Н.Н.* Редкие виды растений советского Дальнего Востока и их охрана. — М.: Наука, 1981. — 232 с.

11. *Чувікіна Н.В.* Уродженець Житомирщини С.С. Харкевич — видатний ботанік, організатор науки // Житомиру — 1120 (884—2004): Наук. зб. "Велика Волинь": Пр. Житомирського науково-краєзнавчого т-ва дослідників Волині. Т. 31. — Житомир: Косенко, 2004. — С. 376—380.

В.І. Мельник, С.Я. Діденко, Н.В. Чувікіна

Национальный ботанический сад
им. Н.Н. Гришко НАН Украины,
Украина, г. Киев

**ЖИЗНЬ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
С.С. ХАРКЕВИЧА**

Описано жизненный путь и научную деятельность выдающегося ботаника профессора Сигизмунда Семеновича Харкевича. Показан вклад С.С. Харкевича в создание ботанико-географических участков и Гербария Национального ботанического сада им. Н.Н. Гришко НАН Украины.

V.I. Melnik, S.Ya. Didenko, N.V. Chuvikina

M.M. Gryshko National Botanical Gardens,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Ukraine, Kyiv

**S.S. KHARKEVICH'S LIFE
AND SCIENTIFIC ACTIVITY**

The vital way and scientific activity of the professor, outstanding botanist Sigizmund Semyonovich Kharkevich are elucidated. The contribution of S.S. Kharkevich in creation of botanical and geographical plots and Herbarium of M.M. Gryshko National Botanical Gardens of National Academy of Sciences of Ukraine is shown.